

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 5

2026

FRANSUZ VA O'ZBEK ADABIYOTLARIDA MA'RIFATPARVARLIK KONSEPSIYALARINING UYG'UN VA TAFOVUTLI XUSUSIYATLARI

Jabbarova Maloxat Xamdamovna

Buxoro davlat universiteti, katta o'qituvchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada fransuz va o'zbek adabiyotlaridagi ma'rifatparvarlik konsepsiyalarining o'xshash va farqli jihatlari qiyosiy-adabiy tahlil asosida o'rganiladi. XVIII asr fransuz ma'rifatparvarlari — Volter, Jan-Jak Russo, Didro [4; 18-b.] va Monteske qarashlari hamda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi o'zbek jadid ma'rifatparvarlari — Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat va Cho'lpon ijodi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ilm-ma'rifat, erkinlik, inson tafakkuri, ta'lim-tarbiya va jamiyat taraqqiyoti haqidagi g'oyalarning uyg'un jihatlari ochib beriladi. Shu bilan birga, tarixiy sharoit, diniy qarashlar, milliy tafakkur va siyosiy maqsadlar bilan bog'liq tafovutlar ham yoritiladi. Maqolada fransuz va o'zbek ma'rifatparvarligi jahon adabiyoti va milliy tafakkur taraqqiyotidagi muhim ijtimoiy-estetik hodisa sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: ma'rifatparvarlik, fransuz adabiyoti, o'zbek adabiyoti, jadidchilik, Volter, Russo, Behbudiy, Fitrat, erkinlik, milliy uyg'onish.

СХОДНЫЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ВО ФРАНЦУЗСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРАХ

Жаббарова Малохат Хамдамовна

Бухарский государственный университет, старший преподаватель

Аннотация

В данной статье на основе сравнительно-литературного анализа исследуются общие и отличительные особенности концепции Просвещения во французской и узбекской литературе. Анализируются взгляды французских просветителей XVIII века — Вольтера, Жан-Жака Руссо, Дидро и Монтескье, а также творчество представителей узбекского джадидского просветительства конца XIX – начала XX века — Махмудходжи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата и Чулпана. В ходе исследования раскрываются общие идеи науки, образования, свободы, человеческого разума и общественного развития. Особое внимание уделяется различиям, связанным с историческими условиями, религиозными взглядами, национальным мышлением и политическими целями. В статье французское и узбекское просветительство оцениваются как важное социально-эстетическое явление в развитии мировой литературы и национального сознания.

Ключевые слова: Просвещение, французская литература, узбекская литература, джадидизм, Вольтер, Руссо, Бехбуди, Фитрат, свобода, национальное пробуждение.

SIMILAR AND DIFFERENT FEATURES OF ENLIGHTENMENT CONCEPTS IN FRENCH AND UZBEK LITERATURES

Jabbarova Maloxat Xamdamovna

Bukhara State University, Senior Lecturer

Abstract

This article examines the common and distinctive features of Enlightenment concepts in French and Uzbek literature on the basis of comparative literary analysis. The philosophical and literary views of French Enlightenment thinkers such as Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Diderot and Montesquieu, as well as the works of Uzbek Jadid enlighteners including Mahmudhoja Behbudiy, Abdulla Avloni, Abdurauf Fitrat and Cholpon are analyzed. The study highlights common ideas related to education, science, freedom, human intellect and social development. At the same time, differences connected with historical conditions, religious views, national consciousness and political aims are discussed. The article evaluates French and Uzbek Enlightenment movements as important socio-aesthetic phenomena in the development of world literature and national thought.

Keywords: Enlightenment, French literature, Uzbek literature, Jadidism, Voltaire, Rousseau, Behbudiy, Fitrat, freedom, national awakening.

Ma'rifatparvarlik jahon adabiyoti va ijtimoiy tafakkur tarixida inson ongini yangilash, ilm-fan taraqqiyotini qo'llab-quvvatlash hamda jamiyatni isloh qilishga qaratilgan muhim adabiy-falsafiy yo'nalish sifatida shakllangan. Ushbu oqim dastlab Yevropada, xususan XVIII asr Fransiyasida keng rivoj topib, keyinchalik boshqa xalqlar madaniy hayotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Fransuz ma'rifatparvarlari inson aql-zakovati va erkin fikrni taraqqiyotning asosiy omili deb baholab, eski feodal qarashlar, diniy mutaassiblik va ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurash olib bordilar. Volter, Russo, Didro [4; 18-b.] hamda Monteske kabi mutafakkirlarning [1; 25–26-b.], [2; 18-b.], [3; 41-b.], [4; 52-b.] falsafiy-adabiy qarashlari Yevropa madaniyati va ijtimoiy tafakkurining rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etdi.

Turkiston hududida ma'rifatparvarlik g'oyalari XIX asr oxiri hamda XX asr boshlarida jadidchilik harakati ta'sirida rivojlandi. Mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy qoloqlik va eski ta'lim tizimining zamon talablariga javob bermasligi milliy uyg'onish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Shu sababli jadid ziyolilari xalqni taraqqiyot sari yetaklash uchun yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, ilm-fan va dunyoviy bilimlarni keng targ'ib qilishga alohida e'tibor qaratdilar. Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori va Cho'lpon singari ijodkorlar o'z asarlarida milliy ongini uyg'otish, erkinlik va ma'naviy yangilanish g'oyalarini ilgari surdilar. Fransuz va o'zbek ma'rifatparvarligi turli tarixiy va siyosiy muhitda shakllangan bo'lishiga qaramay, ular o'rtasida umumiylik mavjud. Har ikki adabiy yo'nalishda ham ilm-ma'rifat, inson tafakkuri, ta'lim-tarbiya va jamiyat taraqqiyoti masalalari markaziy o'rin egallaydi. Shu bilan bir qatorda, diniy dunyoqarash, milliy mentalitet, siyosiy maqsad va tarixiy sharoit bilan bog'liq ayrim farqli jihatlar ham kuzatiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi fransuz va o'zbek ma'rifatparvarlik konsepsiyalarini qiyosiy asosda o'rganish hamda ularning o'zaro uyg'un va tafovutli tomonlarini aniqlash bilan belgilanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki xalq adabiyotidagi ma'rifatparvarlik g'oyalarining badiiy-falsafiy mohiyatini tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqot davomida qiyosiy-tarixiy, tipologik va tahlilviy metodlardan foydalanildi.

Maqolaning ilmiy ahamiyati shundaki, unda fransuz hamda o'zbek ma'rifatparvarligi yagona qiyosiy tizim asosida tahlil qilinib, ularning ijtimoiy-estetik va falsafiy xususiyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari ma'rifatparvarlikning milliy adabiyot va jahon madaniyati taraqqiyotidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlashda qiyosiy-tarixiy, tipologik, germevntik va badiiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Fransuz va o'zbek ma'rifatparvarlari asarlari o'zaro qiyosiy asosda o'rganildi. Tadqiqot davomida ma'rifatparvarlik konsepsiyasining umumiy tamoyillari va milliy xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilindi.

Asosiy qism. Fransuz ma'rifatparvarligining tarixiy asoslari. XVIII asr Fransiyasida absolut monarxiya, cherkov hukmronligi va ijtimoiy tengsizlik jamiyat taraqqiyotiga jiddiy to'siq bo'lib qolgan edi. Ilm-fan rivoji va ratsionalistik falsafa yangi dunyoqarashning shakllanishiga olib keldi. Natijada ma'rifatparvarlik harakati yuzaga kelib, inson tafakkuri va erkinligini asosiy qadriyat sifatida ilgari surdi. Volter diniy mutaassiblikni tanqid qilib [1; 44-b.], ilm-fan va tafakkurni himoya qildi. Russo insonning tabiiy erkinligi va xalq hokimiyati g'oyalarini ilgari surdi. Didro [4; 18-b.] "Ensiklopediya" orqali insoniyat bilimlarini tizimlashtirishga intildi. Monteske esa [3; 66-b.] hokimiyat bo'linishi nazariyasini ishlab chiqdi. Fransiyada ma'rifatparvarlikning yuzaga kelishi bir qator tarixiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq edi. XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida mamlakatda absolut monarxiya kuchaygan bo'lsa-da, jamiyatda iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Burjuaziya tabaqasining shakllanishi, ilm-fan taraqqiyoti va yangi falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi eski feodal qarashlarga qarshi kuchli tanqidni yuzaga keltirdi. Fransuz ma'rifatparvarlari inson erkinligi, tabiiy huquq va tenglik g'oyalarini ilgari surdilar. Ularning fikricha, inson jamiyatdagi barcha illatlardan aql va bilim yordamida xalos bo'lishi mumkin edi. Shu sababli ma'rifatparvarlik adabiyotida ilm-fan va ta'lim masalalari markaziy o'rin egalladi. Har ikkala ma'rifatparvarlik oqimining asosiy umumiy jihati ilm-ma'rifatni taraqqiyotning bosh omili sifatida talqin etishidir. Fransuz ma'rifatparvarlari inson tafakkuri orqali jamiyatni o'zgartirish mumkinligini ta'kidlagan bo'lsalar, jadidlar xalqni qoloqlikdan chiqarishning asosiy vositasi sifatida ta'limni ko'rdilar. Didro "Ensiklopediya" orqali bilimlarni tizimlashtirishga harakat qilgan bo'lsa, Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ilm va tarbiyani millat ravnaqi bilan bog'laydi.

Volter va Russo inson erkinligini tabiiy huquq sifatida talqin qilgan bo'lsa, Cho'lpon va Fitrat ham milliy ozodlik va inson huquqlarini himoya qildilar. Fransuz ma'rifatparvarlari inson erkinligi, tabiiy huquq va tenglik g'oyalarini ilgari surdilar. Ularning fikricha, inson jamiyatdagi barcha illatlardan aql va bilim yordamida xalos bo'lishi mumkin edi. Shu sababli ma'rifatparvarlik adabiyotida ilm-fan va ta'lim

masalalari markaziy o'rin egalladi.

Bu davr adabiyotining yana bir muhim jihati — satira va tanqidning kuchayganidir. Yozuvchilar davlat boshqaruvi, cherkov faoliyati hamda aristokratiya hayotini keskin tanqid qildilar. Natijada adabiyot jamiyatni isloh qilish vositasiga aylandi.

Fransuz ma'rifatparvarligi keyingi davr Yevropa va jahon adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, inson huquqlari, erkinlik va tenglik g'oyalari XIX asr adabiyotida keng rivojlandi. Realizm oqimining shakllanishida ham ma'rifatparvarlarning tanqidiy qarashlari muhim o'rin tutdi.

Russo romantizm rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, Volter va Didro [4; 18-b.] realizm va tanqidiy adabiyotning rivojlanishiga zamin yaratdilar. Ularning asarlari nafaqat Fransiyada, balki butun Yevropada ijtimoiy tafakkurning o'zgarishiga sabab bo'ldi.

Shuningdek, Fransuz inqilobi mafkurasining shakllanishida ham ma'rifatparvarlar qarashlari muhim rol o'ynadi. "Ozodlik, tenglik va birodarlik" g'oyasi aynan ma'rifatparvarlik falsafasi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbek ma'rifatparvarligining shakllanish omillari. O'zbek ma'rifatparvarligi Turkistonning mustamlakachilik davri bilan chambarchas bog'liq holda shakllandi. Chor Rossiyasi hukmronligi, eski ta'lim tizimining eskirishi va ijtimoiy qoloqlik jadidchilik harakatining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Jadidlar xalqni uyg'otish va milliy taraqqiyotga erishish uchun yangi usul maktablarini tashkil etdilar. Behbudiy, Avloniy, Fitrat va Munavvarqori ta'limni millat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko'rdilar.

XIX asr oxiri Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida murakkab davr bo'ldi. Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati mahalliy xalqning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim tizimi zamon talablariga javob bermay qoldi. Natijada jamiyatda yangi islohotlarga ehtiyoj kuchaydi. Jadid ma'rifatparvarlari xalqni taraqqiyotga olib chiqish uchun yangi usul maktablarini tashkil etdilar. Ular ilm-fan, dunyoviy bilim va milliy uyg'onishni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bildilar. Shu tariqa o'zbek ma'rifatparvarlik adabiyoti shakllandi.

Jadid mutafakkirlarining barchasini birlashtirgan eng muhim jihat ilm-ma'rifatga bo'lgan yuksak e'tibor edi. Behbudiy "Padarkush" dramasida [5; 21-b.] jaholatning jamiyat uchun qanday fojialarga olib kelishini ko'rsatadi. Abdulla Avloniy esa "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida tarbiya va ta'lim masalasini millat taraqqiyoti bilan bog'laydi. Jadidlarning fikricha, xalqning ozodligi va taraqqiyoti avvalo bilim va ma'rifat orqali amalga oshadi. Fransuz va o'zbek ma'rifatparvarligining uyg'un jihatlari. Ilm-ma'rifat g'oyasining ustuvorligi. Har ikkala ma'rifatparvarlik oqimining asosiy umumiy jihati ilm-ma'rifatni taraqqiyotning bosh omili sifatida talqin etishidir. Fransuz ma'rifatparvarlari inson tafakkuri orqali jamiyatni o'zgartirish mumkinligini ta'kidlagan bo'lsalar, jadidlar xalqni qoloqlikdan chiqarishning asosiy vositasi sifatida ta'limni ko'rdilar.

Didro [4; 18-b.] "Ensiklopediya" orqali bilimlarni tizimlashtirishga harakat qilgan bo'lsa, Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ilm va tarbiyani millat ravnaqi bilan bog'laydi.

Inson erkinligi va tenglik g'oyasi. Volter va Russo inson erkinligini tabiiy huquq sifatida talqin qilgan bo'lsa, Cho'lpon va Fitrat ham milliy ozodlik va inson huquqlarini himoya qildilar. Russo xalq hokimiyatini qo'llab-quvvatlagan bo'lsa, Fitrat Turkistonning siyosiy va madaniy mustaqilligini orzu qildi. Har ikki adabiyotda ham erkinlik g'oyasi markaziy o'rin egallaydi. Adabiyotning ijtimoiy vazifasi. Fransuz va o'zbek ma'rifatparvarlari adabiyotni jamiyatni o'zgartiruvchi vosita sifatida ko'rdilar. Volterning satirik qissalari, Behbudiyning dramalari va Cho'lponning she'rlari xalq ongini uyg'otishga xizmat qildi. Adabiyot nafaqat estetik, balki ijtimoiy-ma'rifiy vazifani ham bajardi. Ta'lim va tarbiya masalasi. Russo "Emil yoki tarbiya haqida" [2; 63-b.] asarida insonni tabiiy tarbiyalash g'oyasini ilgari surgan bo'lsa, jadidlar yangi usul maktablarini tashkil qilish orqali zamonaviy ta'limni rivojlantirishga intildilar. Har ikki oqimda ham tarbiya jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida qaraladi. Ma'rifatparvarlik konsepsiyalarining tafovutli jihatlari. Tarixiy sharoitdagi farqlar. Fransuz ma'rifatparvarligi Yevropadagi feodalizm va absolutizmga qarshi kurash natijasida shakllangan bo'lsa, o'zbek ma'rifatparvarligi mustamlakachilik va milliy qoloqlik sharoitida yuzaga keldi. Fransuz ma'rifatparvarlari umumyevropa miqyosidagi siyosiy va falsafiy muammolarni ko'targan bo'lsalar, jadidlar asosan milliy uyg'onish va Turkiston taraqqiyoti masalalariga e'tibor qaratdilar.

Dinga munosabatdagi tafovutlar. Volter va Didro [4; 18-b.] cherkov faoliyatini keskin tanqid qilgan bo'lsa, o'zbek jadidlari islomni inkor etmagan holda uni ma'rifat va taraqqiyot bilan uyg'unlashtirishga harakat qildilar. Behbudiy va Munavvarqori [5; 36-b.] diniy qadriyatlarni saqlagan holda zamonaviy ta'limni qo'llab-quvvatlagan bo'lsalar, fransuz ma'rifatparvarlari ko'proq sekulyar

qarashlarni ilgari surdilar. Siyosiy maqsadlardagi tafovut. Fransuz ma'rifatparvarlari monarxik tuzumni isloh qilish yoki unga qarshi kurashish g'oyasini ilgari surgan bo'lsalar, jadidlar milliy mustaqillik va xalq ma'naviyatini tiklashga ko'proq e'tibor berdilar. Russo xalq suvereniteti nazariyasini [2; 71-b.] ishlab chiqdi, Fitrat esa Turkistonning [7; 58-b.] milliy ozodligi g'oyasini targ'ib qildi. Badiiy uslub va janrlar. Fransuz ma'rifatparvarlari falsafiy qissa, satira va traktat janrlarini rivojlantirgan bo'lsalar, o'zbek jadidlari drama, publitsistika va she'riyat orqali xalqni uyg'otishga harakat qildilar.

Behbudiy va Munavvarqori [5; 36-b.] diniy-ma'rifiy qarashlarga yaqin bo'lib, islomni taraqqiyot bilan uyg'un holda talqin qilishga harakat qilganlar. Fitrat esa dunyoviy va siyosiy islohotlarga ko'proq e'tibor qaratgan. Bu holat jadidchilik doirasida diniy va dunyoviy yondashuvlarning turlicha bo'lganini ko'rsatadi. Fitrat Turkistonning siyosiy mustaqilligi g'oyasini faol ilgari surgan bo'lsa, ayrim jadidlar asosan madaniy va ma'rifiy islohotlar bilan cheklanib qolganlar. Cho'lpon ijodida erkinlik va milliy ozodlik g'oyalari kuchli ifodalansa, Avloniy ko'proq axloqiy-tarbiyaviy masalalarga e'tibor qaratadi. Behbudiy dramaturgiyani ma'rifat vositasi sifatida rivojlantirgan bo'lsa, Cho'lpon lirika orqali inson ruhiyati va ozodlik tuyg'ularini tasvirlaydi. Fitrat esa publitsistika va ilmiy-nazariy asarlar orqali jamiyat muammolarini yoritadi. Mazkur tafovutlar o'zbek ma'rifatparvarligining serqirra va boy adabiy hodisa ekanligini ko'rsatadi. Jadid ma'rifatparvarligi o'zbek milliy adabiyotining yangilanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Yangi janrlar — drama, publitsistika va zamonaviy she'riyat shakllandi. Adabiyot xalqni uyg'otish va milliy ongini rivojlantirish vositasiga aylandi. Shuningdek, jadidlar faoliyati zamonaviy o'zbek ta'lim tizimi va milliy tafakkurning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Ularning erkinlik, ma'rifat va taraqqiyot haqidagi qarashlari bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega.

Behbudiyning "Padarkush" dramasi va Volterning "Kandid" asari ma'rifiy ruh bilan sug'orilgan bo'lsa-da, ularning badiiy ifoda uslublari milliy muhitga mos ravishda farqlanadi. Ma'rifatparvarlikning adabiy-estetik ahamiyati. Fransuz ma'rifatparvarligi Yevropa realizmi va demokratik tafakkurining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. O'zbek jadid ma'rifatparvarligi esa milliy adabiyotning yangilanishiga, zamonaviy dramaturgiya va publitsistikaning shakllanishiga zamin yaratdi. Har ikki oqimda ham adabiyot insonni komillikka yetkazuvchi, jamiyatni taraqqiyot sari yetaklovchi kuch sifatida talqin qilinadi.

Xulosa. Fransuz va o'zbek adabiyotlaridagi ma'rifatparvarlik konsepsiyalari turli tarixiy va milliy sharoitlarda shakllangan bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy jihatlar ko'pdir. Har ikkala oqim ham ilm-ma'rifat, inson tafakkuri, erkinlik va jamiyat taraqqiyotini asosiy qadriyat sifatida ulug'laydi. Shu bilan birga, tarixiy muhit, diniy qarashlar, siyosiy maqsadlar va milliy tafakkur bilan bog'liq tafovutlar mazkur oqimlarning o'ziga xosligini belgilaydi. Fransuz ma'rifatparvarligi ko'proq sekulyar va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan bo'lsa, o'zbek jadid ma'rifatparvarligi milliy uyg'onish va ma'naviy islohotlarga yo'naltirilgan edi. Ma'rifatparvarlar qarashlaridagi uyg'unlik ularning insonni jaholat va zulmdan qutqarish maqsadida birlashganida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, din, davlat, sivilizatsiya va inson tabiati haqidagi qarashlardagi tafovutlar bu oqimning murakkab va serqirra ekanligini ko'rsatadi. O'zbek ma'rifatparvarligi milliy adabiyot va ijtimoiy tafakkur taraqqiyotida muhim tarixiy bosqich bo'lib, bugungi kunda ham ma'naviy taraqqiyot uchun muhim manba sifatida qadrlanadi. Natijada, fransuz va o'zbek ma'rifatparvarligi jahon adabiyoti va ijtimoiy tafakkur tarixida muhim o'rin tutuvchi, insoniyat taraqqiyotiga xizmat qilgan adabiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Volter. Falsafiy qissalar. — Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2015.
2. Russo J.J. Ijtimoiy shartnoma. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
3. Monteske Sh. Qonunlar ruhi haqida. — Toshkent, 2008.
4. Didro D. Ensiklopediya va ma'rifatparvarlik qarashlari. — Moskva, 1986.
5. Behbudiy M. Padarkush. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
6. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
7. Fitrat A. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
8. Kecha va kunduz. — Toshkent: Sharq, 2000.
9. Qosimov B. Milliy uyg'onish. — Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
10. Karimov N. Jahon adabiyoti tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 2012.
11. Ahmedov S. Jadidchilik harakati va adabiyot. — Toshkent, 2005.
12. Cassirer E. The Philosophy of the Enlightenment. — Princeton: Princeton University Press, 1951.
13. Todorov T. L'esprit des Lumières. — Paris, 2006.
14. Gay P. The Enlightenment: An Interpretation. — New York, 1995.